

هنرهای کاربردی دوره اسلامی

دکتر سید رسول موسوی حاجی
مازیار نیک‌بر

تهران

۱۳۹۳

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: موسوی حاجی، رسول، ۱۳۴۶ -

عنوان و نام پدیدآور: هنرهای کاربردی دوره اسلامی / رسول موسوی حاجی، مازیار نیک‌بار.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ده، ۲۲۶ ص.: مصور (رنگی).

فروست: «سمت»: ۱۸۲۸. باستان‌شناسی؛ ۶۸.

شابک: ۹۷۸-۶۰۱-۰۲۰-۰۵۹-۶ ۸۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: قیفا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Rasool Mousavi Haji, Maziar Nikbar. Functional

Arts of the Islamic Period.

یادداشت: نمایه

موضوع: هنر اسلامی - ایران

موضوع: هنر اسلامی - ایران - تاریخ

شناسه افزوده: نیک‌بار، مازیار، ۱۳۵۱ -

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: DSR ۴۲۰ م ۸۵۹

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۰۴۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۶۶۲۰۲

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

هنرهای کاربردی دوره اسلامی

دکتر سید رسول موسوی حاجی (عضو هیئت علمی دانشگاه مازندران) و مازیار نیک‌بار

(عضو هیئت علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان)

ویراستار: عادلہ مشایخی

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»

چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)

قیمت: ۸۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل

توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵۰۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سخن «سمت»

یکی از هدفهای مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبانی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبانی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در رشته های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید. انتظار دارد که این بزرگواران از این همیاری و راهنمایی دریغ نورزند و با پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته باستان شناسی در مقطع کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس «هنرهای کاربردی» به ارزش ۲ واحد و همچنین درس «آشنایی با تزیینات وابسته به معماری» در مقطع کارشناسی رشته مرمت بناهای تاریخی تدوین شده است. امید است که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	فصل اول: کلیات
۸	پیشینه آرایه‌ها در معماری
۱۰	آرایه‌های درونی و برونی
۱۲	عناصر اصلی تشکیل دهنده آرایه‌ها در معماری ایران
۱۳	قواعد حاکم بر آرایه‌های معماری
۲۱	فصل دوم: آجرکاری
۲۱	پیشینه
۲۳	خصوصیات آجر
۲۴	پخت آجر
۲۵	ابعاد و فرم‌های آجر
۲۵	رنگ آجرها
۲۶	انواع آجرچینی
۲۹	گونه‌های تزئینی آجر
۳۳	فصل سوم: گچ‌بری
۳۳	پیشینه
۴۳	خواص گچ
۴۶	مراحل گچ‌بری
۴۷	انواع گچ‌بری تزئینی
۴۷	گچ‌بری نقوش مهری بین رج‌های آجری و توبی گچی ته‌آجری

۴۹	گچ بری برهشته
۴۹	گره در گچ بری
۵۰	گچ بری مشبك
۵۱	كشته بری
۵۳	كت بری
۵۳	تخمه در آوری (معرق گچی یا گچ تراش)
۵۴	گچ بری شیرشکری
۵۵	تنگ بری
۵۷	كتبه نویسی و مینوکاری
۵۷	گچ بری روی آینه و شیشه
۵۸	گچ بری با استفاده از ابزار (كشو)
۵۸	تندیس های گچی
۶۰	ترکیب گچی، آجر و گچ
۶۰	گچ بری پنه یا پنه کاری
۶۱	مقرنس گچی
۶۱	افزونه های گچ
۶۳	فصل چهارم: گل بری، ساروج بری، آهک بری و فرسك
۶۳	کاهگل بری، گل بری و سیمگل
۶۵	تکنیک ها و فنون ساخت و اجرا
۶۶	ساروج بری (آهک بری و نقاشی روی آهک)
۶۸	فرسك
۶۸	پیشینه
۶۹	انواع فرسك
۷۴	رنگ های فرسك
۷۴	نکاتی درباره فرسك
۷۹	فصل پنجم: نقاشی دیواری
۷۹	پیشینه
۸۳	ویژگی های نقاشی های دیواری ایران
۸۶	اجزاء تشکیل دهنده نقاشی دیواری

۸۹	اجزاء رنگ‌ها
۹۱	تکنیک‌های مورد استفاده در نقاشی دیواری
۹۱	طلاچسبانی
۹۳	لایه‌چینی
۹۳	نقاشی روی چوب
۹۵	عکس چسبانی
۹۶	فصل ششم: کاشی کاری
۹۶	اشاره
۹۷	پیشینه
۹۹	کاشی یک‌رنگ
۹۹	کاشی معرق
۱۰۲	کاشی هفت‌رنگ
۱۰۳	کاشی نقش برجسته
۱۰۴	کاشی لعاب‌پران
۱۰۴	کاشی پیچ
۱۰۵	کاشی زرین‌فام
۱۰۶	کاشی با تلفیق آجر
۱۰۷	انواع دیگر کاشی
۱۰۹	فصل هفتم: آرایه‌های سنگی
۱۰۹	پیشینه
۱۱۴	شیوه‌های حجاری و تکنیک‌های ساخت
۱۱۷	سنگ‌های حجاری
۱۱۸	ابزار حجاری
۱۱۸	لوح‌های سنگی یادبود
۱۲۰	فصل هشتم: شیشه و آینه در آرایه‌ها
۱۲۰	پیشینه
۱۲۱	معایب شیشه
۱۲۲	شیشه‌های رنگی در آرایه‌ها

۱۲۳	آیینہ کاری در ایران
۱۳۰	روش اجرای آیینہ کاری
۱۳۲	نکاتی در مورد نحوه برش آیینہ و شیشه
۱۳۳	فصل نهم: چوب در آرایہ های معماری
۱۳۳	پیشینه
۱۳۴	خواص چوب
۱۳۶	چوب های مورد استفاده در آرایہ ها
۱۳۶	گره چینی در چوب
۱۳۸	اجزاء گره
۱۳۸	ابزار آلات و مواد اولیه
۱۳۹	فرایند ساخت
۱۴۰	منبت کاری
۱۴۰	فراورده های منبت
۱۴۱	ابزار و مواد مورد استفاده
۱۴۱	فرایند ساخت
۱۴۲	خاتم سازی
۱۴۳	معرق روی چوب
۱۴۴	مواد و ابزار مورد استفاده
۱۴۵	انواع معرق
۱۴۶	قواره بری
۱۴۷	نحوه اتصال
۱۴۷	رخبام و اسپرهای تزینی
۱۵۰	فصل دهم: مقرنس، رسمی بندی، کاربندی و یزدی بندی
۱۵۰	مقرنس
۱۵۲	پیشینه
۱۵۳	مقرنس در ایران پیش از اسلام
۱۵۴	مقرنس در ایران پس از اسلام
۱۵۶	انواع مقرنس
۱۵۷	ساخت و اجرای مقرنس

صفحه	عنوان
۱۵۸	کاربندی
۱۶۲	اجزاء و ساخت کاربندی
۱۶۵	رسمی بندی
۱۶۵	یزدی بندی
۱۶۷	نتیجه گیری
۱۷۰	منابع و مآخذ
۱۷۳	تصاویر

www.ketab.ir

پیشگفتار

هنرهای کاربردی به آن دسته از هنرهایی گفته می‌شود که ضمن برخورداری از ویژگی‌های هنری و زیبایی‌شناختی، عملکردی خاص نیز داشته باشد. بخش عمده‌ای از هنرهای کاربردی شامل صنایع دستی و هنرهای زیرگروه آن چون سفالگری، فلزکاری، کتابت و صنایع وابسته به آن و شیشه‌گری است. بخش دیگری از هنرهای کاربردی شامل تزیینات وابسته به معماری یا همان آرایه‌های معماری است. نگاه عمومی به آرایه‌های معماری ایران مبتنی بر جنبه‌های آرایشی و تزیینی این ساخته‌هاست، در حالی که با نگاهی دقیق و موشکافانه به معماری ایرانی و هنرهای وابسته‌اش، به ویژه در دوره اسلامی، عموماً با برتری عملکرد بر شکل و فرم و تزیین مواجه می‌شویم. به واقع در معماری کمتر نمایی، این درجه از ارجحیت کارکرد بر فرم و تزیین را مشاهده می‌کنیم. منع خودخواسته تصویرسازی در هنر ایرانی، که برخاسته از دیدگاه‌های دینی و مذهبی هنرمندان ایرانی بوده است، به جای آنکه هنرمندان این مرز و بوم را از خلق و آفرینش بازدارد به عکس سبب ابداعات و ابتکارات فراوانی شده است، به طوری که این هنرمندان با خلافت خودمنه تنها مانع از یکنواختی و کسل‌کنندگی دست‌ساخته‌هایشان شده‌اند، بلکه با رمزآلود کردن هنر خود آن را از رو و سطحی بودن دور ساخته‌اند. به همین دلیل هر علاقه‌مندی در مواجهه با جلوه‌های گوناگون هنر معماری ایرانی، ناگزیر از سیر و تعمق در لایه‌های پوشیده و نهان آن است تا ضمن درک معنای مستتر در آن، لذت کشف معنا و زیبایی‌های نهفته در آن را تجربه کند. شاید مناسب‌ترین تعبیر از چنین نگرشی به هنر، «به محقق رفتن» باشد. همچنان که می‌دانیم، واژه محقق اشاره به حالتی دارد که ماه یا خورشید در زیر ابر پنهان شده باشد، اما همچنان اثربخشی خود را دارا باشد.

جالب توجه آنجاست که در دنیای هنر مدرن و معاصر مفاهیمی چون تجرید، خلاصه‌سازی و ابهام را از جمله دستاوردهای صد سال اخیر ارزیابی می‌کنند، در حالی که تجرید در هنر اسلامی و ایرانی دست کم قدمتی ۱۴۰۰ ساله (همگام با ظهور اسلام) دارد. آرایه‌های معماری ایرانی نیز ضمن پیروی از مفاهیم یاد شده به سبب تنوع، وسعت و همه‌گیری‌اش، کارکردی افزون‌تر داشته و با بیان قوی و نافذ خود در همه دوره‌ها اهمیت و عملکردی مشابه با یک رسانه عمومی داشته است. عملکردی آن‌چنان مؤثر که از سپیده دمان تاریخ تا به امروز ادامه داشته و اهمیت خود را از دست نداده است. آرایه‌های معماری با پیشینه‌ای بس طولانی به دوران سکونت انسان‌ها در غارها بازمی‌گردد. آراستن بناها در هر دوره و عصر و هر مکان به واقع بازتابی از فرهنگ، نوع نگرش، آداب و رسوم و تعلقات دینی مردمان آن بوده است. آرایه‌های معماری به سبب وابستگی‌اش به معماری خواه‌ناخواه به اقلیم منطقه، فرم و شکل بناها، کاربردهای بناهای ساخته شده و همچنین تنوع قومیتی ساکنان آنها وابستگی فراوان دارد؛ به ویژه در کشور ما که در هر دوره تاریخی حضور اقوام جدیدی را تجربه کرده است. اقوامی که صرف‌نظر از میهمان و مهاجم بودنشان بیشتر از آنکه بر هنر معماری (و تزینات وابسته) این مرز و بوم تأثیر بگذارند از آن بهره برده‌اند. چندان که المان‌ها و نشانه‌های معماری ایرانی را با خود به فراسوی مرزهای ایران به یادگار برده‌اند و بر آثار معماری خود حک کرده‌اند. شاهد این مدعا وجود جلوه‌های هنر اسلامی با نشانی از هنر ایرانی بر تارک آثار معماری هندوستان، ترکیه، ایتالیا و اندلس (اسپانیا) و برخی کشورهای آفریقایی است.

در این نوشتار سعی شده است تا در قالب ده فصل مجزا، علاوه بر اشاره به سیر تاریخی تحولات آرایه‌های معماری، فنون و روش‌های مورد استفاده به تفکیک بررسی و مطالعه شود. فنونی که آگاهی از آنها برای دانشجویان و معماران از چند نظر ضروری و سودمند به نظر می‌رسد: حفاظت و نگهداری، پاسداری از جنبه‌های ارزشمند موجود در آنها، تولید و بازتولیدشان، به ویژه در معماری معاصر، با نگاهی ملی و بومی و ادامه سیر تحول آرایه‌ها همگام با مقتضیات زمانه. تحولی که به نظر می‌رسد در سالیان اخیر به دلایل گوناگون با وقفه و سکون مواجه شده است.

بازخوانی جنبه‌های ارزشمند آرایه‌های معماری صرفاً با نگاهی مطالعاتی و تاریخی میسر نخواهد بود؛ بلکه نیازمند آشنایی کامل با نگرش، اهداف و شیوه‌های اجرای آنهاست. بر همین اساس در بخش‌های مختلف این کتاب، خوانندگان با تاریخ و تحولات آجرکاری، گچ‌بری و تزیینات آهک‌بری، نقاشی، هنرهای چوبی، کاشی‌کاری، آرایه‌های سنگی (حجاری)، شیشه و آینه‌کاری با نگاهی فنی آشنایی خواهند یافت. تصاویر موجود در این کتاب بر همین اساس انتخاب شده و تلاش بر آن بوده است تا از تصاویری استفاده شود که اهداف مورد نظر را بهتر برآورده کند؛ علاوه بر آن در نوشته‌های مشابه کمتر مشاهده شده باشد.

مؤلفان بر خود لازم می‌دانند تا مراتب قدردانی و سپاس خود را از همه دوستانی که در تألیف این کتاب نقش داشته‌اند ابراز دارند. جناب آقای مهندس کیهانپور به سبب بازیگری و ویراستاری فنی مطالب، جناب آقای تورج رهبر در سازمان «سمت» به دلیل همکاری‌ها و راهنمایی‌های ارزنده‌شان، سرکار خانم عادلہ مشایخی به سبب بازخوانی و ویراستاری و همچنین دوستان و همکاران دیگری که به نحوی در نگارش این کتاب همکاری کرده یا از تجارب، راهنمایی‌ها، مطالب، تقریرات و تصاویر آنها در این کتاب استفاده شده است، خانم‌ها و آقایان: فاطمه شعبانی، مهندس حمید ملکیان، نوید شیروی، مهلا بهروز، ایمان کیخا، ماهنوش نیک‌بر، عاطفه حسین‌پور دوانی، آرمین قره‌گزلو، پگاه پوریان‌فر، دکتر امیرحسین کریمی، داوود اسدالله‌وش عالی، حمیدرضا چمن، مهندس علی مستوفی و زنده‌یاد حسن امین‌الرعايا. همچنین تمامی عزیزان دیگری که از نوشته‌ها، تألیفات و مقاله‌های آنها در این کتاب با ذکر منبع استفاده شده است.